

Борис Годунов (переклад О. Грязнова)

Олександр Пушкін

Дорогоцінній для росіян пам'яті
Миколи Михайловича
Карамзіна
цей труд, натхненний його генієм,
з благоговінням і вдячністю присвячує
Олександр Пушкін

КРЕМЛІВСЬКІ ПАЛАТИ

(1598 року, 20 лютого)

Князі Ш у й с ь к и й і В о р о т и н с ь к и й.

В о р о т и н с ь к и й
Повинні ми за містом наглядати,
Але дивитись ні за ким, здається:
Москва порожня; вслід за патріархом
Увесь народ пішов під монастир.
Цікаво: чим закінчиться усе?

Ш у й с ь к и й
Я думаю — не важко здогадатись:
Народ іще поскиглить та поплаче,
Борис іще покривиться недовго,
Неначе перед чаркою пияк,
А вже тоді із милості своєї
Вінець покійно згодиться прийняти;
А там — а там він буде нами править,
Як і раніш.

В о р о т и н с ь к и й
Та місяць вже минув,
Відколи світські справи він покинув,

В монастирі з сестрою зачинившись.
Ні патріарх, ані бояри думні
Його схилити досі не змогли;
Ні просьб, ані порад не хоче чути,
Ні молитов розпачливих Москви,
Ні голосу Великого Собору.
Його сестру бояри умовляли
Благословить Бориса на державу;
Але сумна монахиня-цариця
Як він тверда, як він же невмолима,
Мов сам Борис на твердість надихнув.
А що, як справді він уже не схоче
Державними турботами займатись
І на престол не згодиться зійти?
Що скажеш ти?

Ш у й с ь к и й
Скажу, що надаремно
Пролито кров царевича малого,
І що тоді Дмитрій міг би жити.

В о р о т и н с ь к и й
Жахливий злочин! Та стривай, чи справді
Царевича згубив Борис?

Ш у й с ь к и й
А хто ж?
Хто підкупив невдало Чепчугова?
Хто підслав до нього Бітяговських
З Качаловим? Я в Угличі тоді
Розслідував цю справу за наказом;
Натрапив на гарячі ще сліди;
Було все місто свідком зlodіяння;
Всі громадяни згідно показали;
І, повернувшись, я єдиним словом
Міг викрити злочинця без жалю.

В о р о т и н с ь к и й
Чому ж тоді не знищив ти його?

Ш у й с ь к и й

Він, зізнаюсь, мене збентежив зовсім
Спокоєм, безсоромністю своєю:
Дивився в очі прямо і відкрито,
Розпитував подробиці усі —
І перед ним я повторив безглуздість,
Яку мені він сам і підказав.

В о р о т и н с ь к и й
Не чисто, княже.

Ш у й с ь к и й
Що ж було робити?
Все розказати Федору? Та цар
На все дививсь очима Годунова
І слухав також вухами його:
Нехай би я відкрив йому всю правду,
Борис мене зробив би брехуном.
А там мене ж відразу б і заслали
Та в добрий час, як з дядьком це було,
В глухій тюрмі тихенько задушили.
Не вихваляюсь, — буде так, як буде,-
Мене ніяка страта не страшить,

Не боягуз я, а проте й не дурень,
Щоб добровільно лізти до петлі.

В о р о т и н с ь к и й
Жахливий злочин! Слухай, а можливо,
Розкаяння тривожить душогуба:
Звичайно, кров невинної дитини
Йому зійти завадить на престол.

Ш у й с ь к и й
Та де вже там; Борис не з боязких!
Велика честь для нас і для Москви!
Вчорашній раб, татарин, зять Малюти,
Зять ката і в душі такий же кат,
Зганьбить вінець і барми Мономаха...

В о р о т и н с ь к и й
Так, рід його не знатний; ми знатніші.

Ш у й с ь к и й
Звичайно.

В о р о т и н с ь к и й
Адже Шуйський, Воротинський...
Та ми князі природні і самі.

Ш у й с ь к и й
Від Рюрика ведеться родовід.

В о р о т и н с ь к и й
І, отже, нам самим належить право
Наслідувати Федору.

Ш у й с ь к и й
Та більше,
Ніж Годунову.

В о р о т и н с ь к и й
Справді!
Ш у й с ь к и й
А давай,
Коли Борис не кине хитрувати,
Підбурювати будемо народ.
Нехай залишать люди Годунова.
Своїх князів у них і так доволі.
Хай виберуть котрогось за царя.

В о р о т и н с ь к и й
Не мало нас, хто родом від варяга,

Та важко нам змагатись з Годуновим:
Народ відвик в нас бачити потомків
Уславлених володарів своїх.
Давно свої ми втратили уділи,
Давно покійно служимо царям,
А він зумів і страхом, і любов'ю,
І славою привабити народ.

Ш у й с ь к и й
(дивиться у вікно)

Хоробрий він, а ми... Та досить. Бачиш,
Народ іде, розсипавшись, назад —
Ходім скоріш дізнатись, чи вмолили?

ЧЕРВОНА ПЛОЩА

Н а р о д.

О д и н

Він непохитний! Випровадив геть
Святителів, бояр і патріарха.
Даремно перед ним упали ниць.
Відмовився він знову від престолу.

Д р у г и й

О боже наш, хто буде нами править?
О горе нам!

Т р е т і й

Та ось верховний дяк
Виходить нам сказати присуд Думи.

Н а р о д

Замовкніть! тихо! мовить думний дяк;
Ш-ш — слухайте!
Щ е л к а л о в
(з Красного ганку)
Домовились собором
Ще спробувати силу умовляння
Й молитви над скорботною душею.
На ранок найсвятіший патріарх,
Відправивши молебень урочистий,
Знов рушить за хоругвами святими,
Ікони Володимирську й Донську
Узявши, а за ним синкліт, бояри,
Та сонм дворян, та виборні від міст
І весь народ московський православний,
Усі ми підем знов молити царицю,

Хай зглянеться над бідною Москвою
І брата на вінець благословить.

Ідіть же з богом по домівках зараз,
Моліться — хай до неба досягне
Об'єднана молитва православних.

Народ розходиться.

ДІВОЧЕ ПОЛЕ
НОВОДІВОЧИЙ МОНАСТИР

Народ.

О д и н
Пішли вони у келію цариці.
Туди ввійшли Борис і патріарх
З боярами.
Д р у г и й
Що чути?

Т р е т і й
Кажуть, досі
Пручається, але надія є.

Б а б а
(з дитиною)
Агу! Не плач, не плач, бо сірий вовк
Тебе ухопить! ну ж! не плач, не плач!

О д и н
А чи не можна й нам за огорожу?

Д р у г и й
Куди там! Навіть в полі тіснувато,
Не тільки у дворі. Уся Москва
Сюди зійшлась; дивися: огорожа,
Всі яруси церковної дзвіниці,
І маківки церков, і всі хрести
Обліплені народом.

П е р ш и й
Глянуть страшно!
О д и н

Що там за шум?
Д р у г и й
Послухай! що за шум?
Народ завив; там падають, мов хвилі,
За рядом ряд... іще... іще... Ну, от
Дійшло й до нас; скоріше! на коліна!
Н а р о д
(на колінах. Виття і плач)
О змилуйся, наш батьку! Владарюй!
Будь нам царем!
О д и н
(тихо)
За чим вони там плачуть?
Д р у г и й
Та як нам знати? Знають те бояри,
Нерівня нам.
Б а б а
(з дитиною)
Ну, що ж? як треба плакати,
Так ти й затих! Ось я тобі! Дивись!
Плач, капосне!
(Кидає дитину на землю. Дитина пищить.)
Давно би так.
О д и н
Всі плачуть,
Заплачем, брате, й ми.

Д р у г и й
Я намагаюсь,
Та щось ніяк.
П е р ш и й
Я теж. Нема цибулі?
Потерти б очі.

Д р у г и й
Слиною помаж.
Що там іще?
П е р ш и й
Та хто їх розбере?

Н а р о д

Вінець за ним! він згодився! він цар!
Борис наш цар! Нехай живе Борис!

КРЕМЛІВСЬКІ ПАЛАТИ

Б о р и с, п а т р і а р х, б о я р и.

Б о р и с

Ти, отче патріарше, ви, бояри,
Моя душа відкрита перед вами:
Ви бачили, що я велику владу
Зі страхом і покірністю прийняв.
Який тяжкий обов'язок беру!

Спадкую я могутнім Іоаннам,
Спадкую також ангелу-царю!..
О праведнику! батьку мій державний!
Поглянь з небес на сльози вірних слуг
І дай тому, кого ти так звеличив,
Кого любив так щиро за життя,
Святе благословення царювати:
Хай правлю я у славі свій народ,
Завжди благий і праведний, як ти.
Від вас чекаю помочі, бояри,
Служіть мені, як ви йому служили,
Коли труди я з вами поділяв,
Не вибраний ще волею народу.

Б о я р и

Не зрадимо присязі, що дали.

Б о р и с

Тепер ходім, вклонімося гробам
Володарів московських, що спочили;
А там — народ скликайте на бенкет,
Всіх чисто, від вельмож до жебраків;
Всім вільний вхід, всі гості найдорожчі.
(Іде геть, за ним і бояри.)

В о р о т и н с ь к и й

(зупиняючи Шуйського)

Ти відгадав.
Ш у й с ь к и й
А що?
В о р о т и н с ь к и й
Та вчора, тут же,
Ти пам'ятаєш?
Ш у й с ь к и й
Ні, уже забув.

В о р о т и н с ь к и й
Коли усі пішли в Дівоче поле,
Ти говорив...
Ш у й с ь к и й
Не час нам пам'ятати;
І забувати інколи — не гріх.
А втім, своїм нещирим лихослів'ям
Тебе я випробовував тоді,
Щоб ти відкрив думки свої таємні;
Та ось уже народ царя вітає —
Мою відсутність можуть і помітити —
Іду за ним.
В о р о т и н с ь к и й
Лукавий царедворець!
НІЧ. КЕЛІЯ В ЧУДОВІМ МОНАСТИРІ.

(1603 року)

О т е ц ь П и м о н та сплячий Г р и г о р і й.

П и м о н
(пише перед лампадою)
Іще лишилась розповідь остання —
І мій літопис дійде до кінця.
Я виконав узятий перед богом
Обов'язок. Напевне, дарма
Стількох подій зробив мене він свідком
І в справі літописній напутив.
Колись на очі іншому монаху
Цей труд старанний трапиться, можливо;
Засвітить він тоді свою лампаду
І, пил століть з рукопису струсивши,

Він перепише розповідь оцю,
Щоб знали і потомки православних
Минулу долю рідної землі;
Своїх царів щоб згадували миром
За їх труди, за славу, за добро —
А за гріхи і за діяння темні
Помилувать спасителя молили.
На старість я мов заново живу,
Минуле постає переді мною —
А чи давно воно нестримно мчало,
Хвилюючись, як море-океан?
Тепер воно безмовне і спокійне;
Не так багато пам'ять зберегла
Облич і слів з минулого життя,
А інше все загинуло навіки...
Та близько день, лампада догоряє —
Іще лишилась розповідь остання.
(Пише.)

Г р и г о р і й
(пробуджується)
Той самий сон! вже втретє! чи можливо?
Проклятий сон!.. А все старий монах
Сидить перед лампадою та пише
І цілу ніч ще не змикав очей.
Як я люблю його величний спокій,
Коли, увесь поринувши в минуле,
Веде літопис він; я відгадати
Не раз бажав, про що ідеться там?
Чи про криваві вторгнення татарські?
Чи то про люті страти Іоанна?
Чи про бурхливе новгородське Віче?

Про славу чи безслав'я? Та дарма,
Ні погляд, ні чоло його високе
Не розкривають потаємних дум;
Все той же він, сумирний і величний.
Так само дяк, в приказах посивілий,
Спокійно бачить винних і невинних,
Добро і зло байдуже розрізняє,
Не знаючи ні гніву, ні жалю.

П и м о н

Прокинувся?

Г р и г о р і й

Благослови мене,

Святий отець.

П и м о н

Благослови господь

Тебе і днесь, і прісно, і навіки.

Г р и г о р і й

Ти все писав, ні разу не заснувши,

А спокій мій тривожили видіння,

Немов нечистий душу спокушав.

Приснилося, що сходами крутими

Я видерся на башту; з висоти

Виднілася Москва, немов мурашник;

Внизу народ на площі вирував

І з реготом показував на мене;

Мені було і соромно, і страшно,

І падаючи вниз, я прокидався...

І тричі поспіль снівся той же сон.

До чого б це?

П и м о н

То кров твоя вирує;

Вгамуй її молитвою і постом,

І сни твої видіннями легкими

Наповняться. Ось і зі мною так:

Якщо я від безсилля задрімаю,

Не прочитавши довгої молитви,

Мій сон вже не спокійний, не безгрішний;

Ввижаються походи і бої,

Гучні бенкети після перемоги,

Давно забуті втіхи юних літ!

Г р и г о р і й

Як весело ти молодість провів!

Ти воював під баштами Казані,

Литовське військо з Шуйським відбивав,

Ти бачив двір і розкіш Іоанна!

Щасливий ти! а я з юнацьких літ

По келіях блукаю монастирських.

Чому б мені не тішитись в боях,
В хоробах царських не бенкетувати?
І я б зумів, як ти, від суєти,
Від світських справ відмовитись під старість,
Постригтись у монахи в решті-решт
І у святій обителі сховатись.

П и м о н

Не ремствуй, брате, що зарано світ
Покинув ти і що спокус замало
Послав тобі всевишній. Вір мені:
Лиш здалеку нас манить слава, розкіш,
Любов жінок, лукава і п'янка.
Я довго жив, пізнавши насолоди,
Та лиш відтоді знаю я блаженство,
Як в монастир господь мене привів.
Подумай, сину, про царів великих.
Хто вище їх? Єдиний бог. Хто сміє
Супроти них? Ніхто. І що ж? Та часто
Вінець царів тяжким для них робився:
Вони його міняли на клобук.
Цар Іоанн шукав собі спокою
В подобі монастирського труда.
Його палац, вельмож блискучих повний,
На скромний монастир робився схожим;
І нечестивці у волосяницях
Покірними робилися ченцями,
А грізний цар ігуменом сумирним.
Я бачив тут — у келії оцій же
(В ній жив тоді ще мученик Кирило,
Муж праведний. Тоді вже і мене
Сподобив бог нікчемність зрозуміти
Суєт і втіх), тут бачив я царя,
Що вже стомивсь від страт і від підозри.
Задумливий сидів між нами Грозний.
Ми перед ним стояли непорушно,
І тихо з нами бесіду він вів.
Ігумену і братії він мовив:
"Батьки мої, жаданий прийде день,
З'явлюся тут у пошуках спасіння.
Ви, Никодиме, Сергію, Кириле,

Ви всі прийміть обітницю мою:
Прийду до вас, злочинець окаянний,
І тут прийму я щиросердно схиму,
До ніг твоїх, святий отець, припавши".
Так говорив тоді великий цар,
Слова солодкі з вуст його лилися,
І плакав він. А ми в сльозах молились,
Щоб дарував господь любов і мир
Його душі стражденній і бурхливій.
А Федір, син його? Той на престолі
Завжди зітхав за мирним житієм
Мовчальника. Свої чертоги царські
Перетворив на келію монашу,
Бо там душі святої не гнітили
Обов'язки тяжкі державних справ.
Бог возлюбив сумирного царя,
Московія у славі безтурботній
Втішалася — а в час його останній
Нечуване раніше сталося диво:
Схилився над ним, царю єдино зримий,
Муж праведний у сяйві неземному,
І Федір з ним почав свою розмову
І називав великим патріархом.
Від страху всі завмерли і замовкли,
Видіння те небесне зрозумівши,
Бо не було тоді перед царем
У храміні святійшого владики.
Коли ж помер наш цар, його палати
Наповнились незнаним ароматом
І лик його як сонце просіяв.
Не бачить вже такого нам царя!
О горе нам, невиплакане горе!
Ми, грішні люди, прогнівили бога:
Володарем держави царевбивця
Ми нарекли.

Г р и г о р і й
Давно хотів спитать
Тебе, мій отче, про причину смерті
Димитрія-царевича; в той час
Ти в Угличі був, ніби?

П и м о н

Пам'ятаю!

Привів господь побачити злочинство,
Кривавий гріх. Тоді в далекий Углич
На послух був я посланий якраз.
Вночі прийшов, а ранком в час обідні
Почув я дзвін, ударили в набат,
Крик, шум. Біжать на двір цариці. Я
Спішу туди ж — а там уже все місто.
Дивлюсь: лежить зарізаний царевич;
Цариця знепритомніла над ним,
Невтішно годувальниця ридає,
А вже народ обурений волочить
Безбожну мамку-зрадницю у двір...
Тут поміж них, блідий від злості, лютий,
З'являється Іуда Бітяговський.

"Ось злочин!" — пролунав загальний крик,
І вмиль його не стало, а народ
Ще трьох убивців кинувся шукати;
Тих злочинців невдовзі захопили
І привели до теплого ще трупа,
І диво — раптом він затріпотів —
"Покайтеся!" — народ їм заволав;
І злочинці, вжахнувшись сокири,
Призналися, що їх послав Борис.

Г р и г о р і й

Якого віку був тоді царевич?

П и м о н

Мав років сім; йому б тепер було
(Пройшло з тих пір літ десять... навіть більше:
Дванадцять років) — був би твій ровесник
І царював; та бог судив інакше.
Я повістю печальною цією
Закінчу свій літопис, бо з тих пір
Я справи світські кинув. Слухай, брате,
Ти грамотою розум просвітив,
Тобі свій труд я передам. В години,
Що лишаться від подвигів духовних,

Описуй, не мудруючи лукаво,
Усе, чому в житті ти будеш свідком:
Війну і мир, володарів правління,
Угодників церковних чудеса,
Пророцтва, віщування і знамення —
Ну, а мені пора вже відпочить
І погасить лампаду... Задзвонили
До вранішньої служби... Отче наш,
Благослови своїх рабів!.. Де костур?
(Іде геть.)

Г р и г о р і й
Стривай, Борисе! всі тебе бояться,
Ніхто тобі не сміє нагадати
Нещасну долю вбитої дитини,-
Тим часом в темній келії відлюдник
На тебе тут донос жахливий пише:
І не втечеш від осуду людського,
Як від Страшного суду не втечеш.

ПАЛАТИ ПАТРІАРХА

П а т р і а р х, і г у м е н Ч у д о в а м о н а с т и р я.

П а т р і а р х. І він утік, отче ігумене?
І г у м е н. Утік, святий владико. Тому пішов уже третій день.
П а т р і а р х. Шибеник окаянний! Та якого він роду?
І г у м е н. Із роду Отреп'євих, галицьких боярських дітей. Змолodu постриг-
ся невідомо де, жив у Суздалі, в Єфимієвському монастирі, пішов звідти, блукав по
різних обителях, нарешті прийшов до моєї чудівської братії, а я, побачивши, що він ще
молодий і нерозумний, віддав його під нагляд отцю Пимону, старцю лагідному і
сумирному; і був він вельми грамотний: читав наші літописи, складав канони святим;
та, напевне, грамота далася йому не від господа бога...
П а т р і а р х. Ці вже мені грамотіі! бач що видумав! Буду царем на Москві! Ах він,
посудина диявольська! Проте нічого царю і доповідати про це; нащо тривожити батька-
царя? Досить буде заявити про втечу дяку Смирнову або дяку Єфим'єву; отака єресь!
Буду царем на Москві!..Спіймати, спіймати вражого сина, та й заслати в Соловецький
на вічне покаяння. Адже це єресь, отець ігумен.
І г у м е н. Єресь, святий владико, суцця єресь.

ЦАРСЬКІ ПАЛАТИ

Д в а с т о л ь н и к и.

П е р ш и й
Де наш володар?

Д р у г и й
Був у спочивальні,
Замкнувся там з якимось чаклуном.

П е р ш и й
Чомусь його відвідують постійно
Одні ворожки, чаклуни, гадалки.
Ворожить все, неначе наречена.
Дізнатись би, про що гадає він?

Д р у г и й
Ось він іде. Спитати сам не хочеш?

П е р ш и й
Похмурий цар!

Ідуть геть.

Ц а р
(в х о д и т ь)
Здобув я вищу владу;
Вже шостий рік царюю я спокійно.
А щастя все немає. Чи не так
Ми змолоду шукаєм втіх любовних,
Та тільки-но втамуємо бажання,
Заволодівши жінкою, як тут же
Огорне нас нудота і печаль?..
Даремно обіцяють ворожбити
Дні довгі, царювання безтурботне —
Ні влада, ні життя не веселять;
Передчуваю горе й божу кару.
Немає щастя. Думав я народ
В достатку заспокоїти, у славі,
Щедротами любов його здобуть —
Але покинув клопоти порожні:
Независний живий володар черні,

Вони любити вміють тільки мертвих.
Безумні ми, коли народний сплеск
Чи ярий зойк тривожить серце наше!
Бог насилав на нас голодомор,
Народ завив, конаючи у муках;
Я відчинив їм житниці, я злото
Розсипав їм, я їм знайшов роботу —
Вони ж мене, біснюючись, ганьбили!
Вогонь пожежі знищив їх будинки,
Я житла збудував для них нові.
Вони і за пожежу докоряли!
Ось черні суд: шукай любов її!
В своїй сім'ї бажав знайти віраду,
Дочку я думав шлюбом ошчасливить —
Як буря, смерть забрала жениха...
І тут плітки лукаво нарікають
Безглуздного нещастя винуватцем
Мене, мене, невісного отця!..
Хто б не помер, то я — таємний вбивця:
Я смерть сердеги Федора прискорив,
Я отруїв свою сестру царицю,
Засмучену монахиню... все я!
Ох, відчуваю: нас ніщо не зможе
Поміж печалей світських заспокоїть;
Ніщо, ніщо... хіба єдина совість.
Не втрачена, вона восторжествує
Над злобою, над наклепом таємним.-
Та тільки-но у ній єдина пляма,
Єдина, випадково заведеться,
Тоді — біда! Неначе від гарячки,
Душа згорить, залле отрута серце,
Мов молотом у вуха б'є докір,
І голова йде обертом, і нудить,
І хлопчик закривавлений в очах...
І втік би ти, та нікуди... Жахливо!
Нікчемний той, хто совість загубив.

КОРЧМА НА ЛИТОВСЬКОМУ КОРДОНІ

М и х а й л о і В а р л а а м, бродяги-ченці; Г р и г о р і й О т р е п'є в,
одягнений мирянином; х а з я й к а.

Х а з я й к а. Чим-то мені вас пригостити, чесні старці?

В а р л а а м. Чим бог пошле, хазяєчко. Чи нема вина?

Х а з я й к а. Як не бути, отці мої! зараз винесу.

(Іде.)

М и х а й л о. Чом же ти засмутився, товаришу? Ось і кордон литовський, до якого ти так бажав дійти.

Г р и г о р і й. Доки не буду у Литві, доти не матиму спокою.

В а р л а а м. Що тобі у тій Литві? Ось ми, отець Михайло та я, грішний, як втекли з монастиря, так ні про що вже й не думаємо. Що Москва, що Литва, то одні лиш слова: усе нам одно, було б лиш вино... та ось і воно!

М и х а й л о. Складно сказано, отче Варлааме.

Х а з я й к а (входить). Ось вам, отці мої. Пийте на здоров'я.

М и х а й л о. Дякуємо, рідна, бог тебе благослови.

Монахи п'ють; Варлаам затягує пісню:

Як було то у Казані...

В а р л а а м. Чому ж ти не підтягуєш, та й не потягуєш?

Г р и г о р і й. Не хочу.

М и х а й л о. Вільному воля...

В а р л а а м. А п'яному рай, отче Михайло! Вип'ємо ж чарочку за шинкарочку... Однак, отче Михайло, коли я п'ю, тверезих не люблю; одне діло п'янство, зовсім інше чванство; хочеш жити, як ми, ласкаво просимо, а ні, так забирайся звідси; скоморох попові не товариш.

Г р и г о р і й. Пий, та про себе розумій, отче Варлааме! Бачиш: і я складно говорити вмію.

В а р л а а м. А що мені про себе розуміти?

М и х а й л о. Облиш його, отче Варлааме.

В а р л а а м. Та що він за пісник? Сам до нас нав'язався в товариші, невідомо хто, невідомо звідки,— та ще й пишається, ніби кобилу нюхав...

(П'є і співає: Молодий чернець постригся.)

Г р и г о р і й (хазяйці). Куди веде ця дорога?

Х а з я й к а. У Литву, мій пане, до Луїових гір.

Г р и г о р і й. А чи далеко до них?

Х а з я й к а. Близенько, надвечір можна б туди встигнути, якби не застави царські та сторожові пристави.

Г р и г о р і й. Як, застави! що це означає?

Х а з я й к а. Хтось утік із Москви, а наказано всіх затримувати та оглядати.

Г р и г о р і й (про себе). Ось тобі, бабусе, і Юріїв день.

В а р л а а м. Гей, товаришу! та ти до хазяйки присусідився. Тож тобі не потрібна горілка, а потрібна кобилка; діло, брате, діло! у всякого свій звичай; а у нас з отцем

Михайлом одна турбота: випить охота; робим кожен день це, ще й стукаєм в денце.

М и х а й л о. Складно сказано, отче Варлааме...

Г р и г о р і й. Та хто ж їм потрібний? Хто втік із Москви?

Х а з я й к а. А господь його знає, злодій чи розбійник — тільки тут і добрим людям зараз проходу нема — а що з того вийде? нічого; ні біса лисого не спіймають: наче в Литву немає іншого шляху, як стовпова дорога! Ось хоч звідси звернути ліворуч, та бором іти по стежці до каплиці, що над Чеканським струмком, а там прямо через болото на Хлопине, а звідти на Захарієве, а там вже кожен хлопчак доведе до Луйових гір. У цих приставів тільки й діла, що чіплятися до перехожих та оббирати нас бідних.

Чути шум.

Що там іще? а, ось вони, прокляті! ідуть дозором.

Г р и г о р і й. Хазяйко! чи нема в хаті іншого кута?

Х а з я й к а. Нема, сердешний. Сама б рада сховатися. Тільки й слава, що дозором ходять, а подавай їм і вина, і хліба, і невідомо чого — щоб їм виздихать, окаянним, щоб їм...

Входять п р и с т а в и.

П р и с т а в и. Здорова будь, хазяйко!

Х а з я й к а. Ласкаво просимо, гості дорогі, ласкаво просимо.

О д и н п р и с т а в (іншому). Ба! та тут п'ють: буде чим поживитися. (До монахів) Ви що за люди?

В а р л а а м. Ми божі старці, іноки сумирні, ходимо по селах та збираємо милостиню християнську на монастир.

П р и с т а в (Григорію). А ти?

М и х а й л о. Наш товариш...

Г р и г о р і й. Мирянин приміський; проводив старців до кордону, звідси йду назад.

М и х а й л о. Так ти роздумав...

Г р и г о р і й (тихо). Мовчи.

П р и с т а в. Хазяйко, постав-но ще вина — а ми тут із старцями вип'ємо та поговоримо.

Д р у г и й п р и с т а в (тихо). Хлопець, здається, бідний, з нього й взяти нічого; зате старці...

П е р ш и й. Мовчи, зараз до них доберемося. — Ну що, отці мої? як промишляєте?

В а р л а а м. Тяжко, сину, тяжко! зараз християни стали скупі; гроші люблять, гроші ховають. Мало богу дають. Приїде гріх велий на язиці земнії. Усі пусти-лися в торги, у митарства; думають про земні багатства, не про спасіння душі. Ходиш, ходиш; молиш, молиш; іноді за три дні трьох копійок не вимолиш. Такий гріх! Пройде тиждень, другий, заглянеш в гаман, а в ньому так мало, що совісно в монастир показатись; що робити? з горя і решту проп'єш; біда та й тільки. — Ох тяжко, прийшли, мабуть, наші останні часи...

Х а з я й к а (плаче). Господь помилуй і спаси!

Вподовж Варлаамової мови перший пристав уважно придивляється до Михайла.

П е р ш и й п р и с т а в. Олексю! Чи при тобі царський указ?

Д р у г и й. При мені.

П е р ш и й. Дай-но сюди.

М и х а й л о. Що це ти на мене так пильно дивишся?

П е р ш и й п р и с т а в. А ось що: із Москви втік якийсь злий єретик, Гришка Отреп'єв, ти про це чув?

М и х а й л о. Не чув.

П р и с т а в. Не чув? добре. А того єретика цар наказав зловити і повісити.

Знаєш ти про це?

М и х а й л о. Не знаю.

П р и с т а в (Варлааму). Чи вмієш ти читати?

В а р л а а м. Замолоду вмів, та розучився.

П р и с т а в (Михайлові). А ти?

М и х а й л о. Не умудрив господь.

П р и с т а в. Так ось тобі царський указ.

М и х а й л о. Навіщо він мені?

П р и с т а в. Мені здається, що цей втікач-єретик, злодій і шахрай — ти.

М и х а й л о. Я! змилуйся! що ти?

П р и с т а в. Стій! держи двері. Ось ми зараз і довідаємось.

Х а з я й к а. Ах, вони окаянні мучителі! навіть старцю не дадуть спокою!

П р и с т а в. Хто тут грамотний?

Г р и г о р і й (виходить вперед). Я грамотний.

П р и с т а в. Чи ба! А у кого ж ти навчився?

Г р и г о р і й. У нашого пономаря.

П р и с т а в (дає йому указ). Читай же вголос.

Г р и г о р і й (читає). "Чудова монастиря недостойний чернець Григорій, із роду Отреп'євих, впав у єресь і, навчений дияволом, наважився збуджувати святу братію всілякими спокусами і беззаконнями. А з розпитувань виявилось, що втік він, окаянный Гришка, до кордону литовського..."

П р и с т а в (Михайлові). Як же не ти?

Г р и г о р і й. "І цар звелів спіймати його..."

П р и с т а в. І повісити.

Г р и г о р і й. Тут не сказано повісити.

П р и с т а в. Брешеш: не кожне слово в рядок пишеться. Читай: спіймати і повісити.

Г р и г о р і й. "І повісити. А літ йому злодію Гришці від роду... (дивлячись на Варлаама

) за 50. А зросту він середнього, чоло має лисе, бороду сиву, черево товсте..."
Всі дивляться на Варлаама.

П е р ш и й п р и с т а в. Хлопці! тут Гришка! держіть, в'яжіть його! От не думав, не гадав.

В а р л а а м (вириваючи папір). Відстаньте, сучі діти! який я Гришка? — як! 50 літ, борода сива, черево товсте! Ні, брате! замолодий ще так наді мною жартувати. Я давно вже не читав і погано розбираю, а тут вже розберу, як справа до шибениці доходить.(Читає по складах.) "А літ йо-му від ро-ду... 20". — Що, брате? де тут 50? бачиш? 20.

Д р у г и й п р и с т а в. Так, пригадую, двадцять. Так і нам було сказано.

П е р ш и й п р и с т а в (Григорію). А ти, брате, видно, потішник.

Під час читання Григорій стоїть похнюпившись, з рукою за пазухою.

В а р л а а м (продовжує). "А зросту він малого, груди широкі, одна рука коротша за іншу, очі голубі, волосся руде, на щоці бородавка, на чолі друга". Та чи не ти це, друже?

Григорій раптом вихоплює кинджал; усі перед ним розступаються, він вискакує у вікно.

П р и с т а в и

Тримай! тримай!

Всі безладно біжать.

МОСКВА. ДІМ ШУЙСЬКОГО

Ш у й с ь к и й, багато гостей. Вечеря.

Ш у й с ь к и й

Вина іще.

Встає, за ним і усі.

Ну, найдорожчі гості,

Останній ківш. Читай молитву, хлопчик.

Х л о п ч и к

Небесний царю, всюди й прісно сущий,

Своїх рабів молитву не відринь:

За владаря помолимося разом,

За обраного милістю твоєю

Царя самодержавного Москви.

В палатах збережи його і в битві,

На ложі сну і на дорогах дальніх.

Даруй над ворогами перемоги,
Хай славиться від моря і до моря,
Хай процвітає вся його сім'я,
Хай обплетуть гілки її розквітлі
Весь світ земний — а до своїх рабів
Хай буде він прихильний, як раніше,
Хай милостивим буде і терплячим,
Хай мудрості джерела невичерпні
Довіку проливаються на нас.
І високо за це піднявши келих,
Ми, боже правий, молимося тобі.

Ш у й с ь к и й

(п'є)

Хай славиться навік великий цар!
Тепер пора прощатись, любі гості;
Вам дякую за те, що хлібом-сіллю
Не знехтували. Всім вам добрих снів!

Гості виходять, він проводить їх до дверей.

П у ш к і н. Насилу забрались; ну, княже Василю Івановичу, я вже думав, що
нам не доведеться і переговорити.

Ш у й с ь к и й (слугам). Ви чого роти роззявили? Вам би все панів підслуху-вати.
Збирайте зі столу та йдіть геть. Що таке, Афанасію Михайловичу?

П у ш к і н. Чудеса та й годі.

Гаврило Пушкін, небіж мій, мені
Із Кракова гінця прислав сьогодні.

Ш у й с ь к и й

Ну.

П у ш к і н

Дивну новину мені він пише.

Син Грозного... чекай.

(Іде до дверей і оглядає)

Державний отрок,

Убитий за Борисовим наказом...

Ш у й с ь к и й

Яка ж це новина!

П у ш к і н

Та почекай:
Живий Димитрій.
Ш у й с ь к и й
Звістка не звичайна!
Живий царевич! Справді чудасія.
Оце й усе?
П у ш к і н
Послухай до кінця.
Хто б він не був, врятований царевич,
Чи дух якийсь у образі його,
Чи навіть безсоромний самозванець,
Та тільки там з'явився як Димитрій.

Ш у й с ь к и й
Не може бути.
П у ш к і н
Пушкін бачив сам,
Як вперше він приїхав до палацу,
І крізь ряди панів литовських прямо
Його вели в покої короля.

Ш у й с ь к и й
Хто ж він такий? і звідки він?

П у ш к і н
Не знають.
Відомо лиш, що він слугою був
У Вишневецького, що, захворівши сильно,
Відкрився він духовному отцю,
Що гордий пан, узнавши таємницю,

Ходив за ним, і вилікував зовсім,
І потім вже відвіз до Сігізмунда.

Ш у й с ь к и й
Що кажуть ще про цього молодця?

П у ш к і н
Розумний він, привітний і меткий,
Усім до серця. Втікачів московських
Немов зачарував. Попи латинські

З ним заодно. Король його вітає
І, кажуть, допомогу обіцяв.

Ш у й с ь к и й
Оце вже, брате, звісточка така,
Що мимоволі голова йде кругом.
Без сумніву, з'явився самозванець,
Та справді, небезпека не мала.
Важлива звістка! і якщо почує
Її народ, то будь грозі великій.

П у ш к і н
Такій грозі, що не зносить Борису
Свого вінця на грішній голові.
Та так йому і треба! щоб не правив,
Як цар Іван (згадався ж проти ночі!).
Чи легше нам, що страт немає явних,
Що на кілку кривавому прилюдно
Ми гімнів не співаємо Ісусу,
На вогнищах не палять нас, а цар
Своїм жезлом не підгрибає жару?
Чи за своє майбутнє ми спокійні?
Нас кожен день очікує немилість,
Тюрма, Сибір, кайдани чи кlobук,
А там — голодна смерть або петля.
Де найзнатніші поміж нас роди?
Куди поділись Сицькі, Шестунови,
Романови, надія батьківщини?
Замучені, померли на засланні.
Дай строк: воно чекає і тебе.
Чи легко нам? Ми дома, як Литвою,
Обложені невірними рабами;
Все язика, що зрадити готові,
Бо урядом підкуплені вони.
Залежу я від кожного холопа,
Якого я захочу покарати.
Ось — Юріїв задумав знищить день.
На власних землях ми уже не владні.
Не смій неробу вигнати! Годуй
Лінивого; і зманювать не смій
В сусіда роботящого холопа!

Чи бачили хоч за царя Івана
Подібне зло? Хіба народу краще?
Спитай його. А спробуй самозванець
Їм обіцяти відновить той день,
Вони за ним і підуть.

Ш у й с ь к и й
Безперечно.
Але давай про всі оці чутки
Помовчимо до часу.

П у ш к і н
Неодмінно,
Мовчи та знай. Людина ти розумна;
Завжди з тобою радий говорить.
І як мене що-небудь розтривожить,
Я не стерплю, щоб не сказати тобі.
До того ж мед хмільний, а також пиво
Язик мені сьогодні розв'язали...
Ну, княже, прощавай.

Ш у й с ь к и й
Ходи здоровий.
(Проводжає Пушкіна.)

ЦАРСЬКІ ПАЛАТИ

Ц а р е в и ч креслить географічну карту.
Ц а р і в н а, м а м к а царівни.

К с е н і я (цілує портрет). Милий мій жених, прекрасний королевичу, не мені ти
дістався, не своїй нареченій, — а темній могилці на чужій сторонці. Ніколи не втішусь,
завжди буду плакати за тобою.

М а м к а. І, царівна! дівочі сльози — роса; сонце зійде, росу висушить. Буде в тебе
інший жених і прекрасний, і привітний. Полюбиш його, дитя наше ненаглядне,
забудеш свого королевича.

К с е н і я. Ні, мамушко, я і мертвому буду йому вірною.

Входить Б о р и с.
Ц а р
Що, Ксеніє? що, жалібна моя?

Ще в наречених стала ти вдовою!
Все плачеш ти за мертвим женихом.
Дитя моє! Не захотіла доля,
Щоб я був свідком вашого блаженства.
Напевне, прогнівив я небеса,
Бо щастя вам не зміг подарувати.
Чому ж і ти, безвинна, так страждаєш?
А ти, мій сину, трудишся над чим?

Ф е д і р
Це креслення московської землі,
Держава наша. Бачиш: тут Москва,
Тут Новгород, тут Астрахань. Ось море,
Ось ліс дрімучий пермський, ось Сибір.

Ц а р
А це тут що, тонке неначе нитка,
Звивається узорами?
Ф е д і р
Це Волга.
Ц а р
Як добре! ось ученості плоди!
Немов із хмар, ти можеш оглядати
Все царство: рубежі, міста і ріки.
Навчайся сину: швидше ніж досвід
Науки нам розширюють знання.
Колись пізніше, може навіть скоро,
Усі московські землі, котрі нині
Ти зобразив так хитро на папері,
Усі тобі у спадок передам.
Навчайся, сину: легше і ясніше
Державний труд ти будеш розуміть.

Входить С е м е н Г о д у н о в.
Ось Годунов іде доповідати.
(Ксенії)
Душа моя, іди в свою світлицю;
Хай втішить врешті-решт тебе господь.
Ксенія з мамкою ідуть геть.
(Годунову)
Що скажеш ти мені?

С е м е н Г о д у н о в
Сьогодні вранці,
Ще не світало, Шуйського дворецький
І Пушкіна слуга прийшли з доносом.

Ц а р
Ну.
С е м е н Г о д у н о в
Пушкіна слуга мені доніс,
Що вчора вранці з Кракова приїхав
До них у дім гонець — і за годину
Без грамоти був посланий назад.
Ц а р
Гінця схопити.

С е м е н Г о д у н о в
Вже послав погоню.
Ц а р
А що там Шуйський?

С е м е н Г о д у н о в
Вчора пригощав
Своїх найближчих друзів: Милославських,
Бутурліних, Михайла Салтикова
Та Пушкіна — та декількох іще;
А розійшлись вже пізно. Тільки Пушкін
З господарем лишився наодинці
І довго з ним потиху розмовляв.

Ц а р
Негайно шліть за Шуйським.
С е м е н Г о д у н о в
Не потрібно;
Він тут уже.
Ц а р
Покликати сюди.

Годунов іде.
Ц а р
Змовляються з Литвою! Чи не так?..
Рід Пушкіних одвіку бунтівливий,

А Шуйському не можна довірять:
Непевний, та сміливий і лукавий...

Входить Шуйський.
Хотів з тобою, княже, говорить,
Та ти, здається, сам прийшов за ділом:
Тебе я хочу вислухати спершу.

Ш у й с ь к и й
Так, царю мій, важливу новину
Тобі приніс.
Ц а р
Я слухаю тебе.
Ш у й с ь к и й
(тихо, вказуючи на Федора)
Але ж...
Ц а р
Кажі; царевич може знати,
Що знає вже князь Шуйський. Говори.

Ш у й с ь к и й
Прийшла нам звістка, царю...
Ц а р
Чи не та,
Що Пушкіну гінець привіз учора?
Ш у й с ь к и й
Все знає він! — Я думав, царю мій,
Що ти про цю не знаєш таємницю.

Ц а р
То байдуже: я звістку хочу чути
Із різних вуст; інакше не знайти
Нам істини.
Ш у й с ь к и й
Я знаю тільки те,
Що в Кракові з'явився самозванець
І що за нього панство і король.

Ц а р
Про що ж говорять? Хто цей самозванець?

Ш у й с ь к и й

Не відаю!

Ц а р

Та... чим він небезпечний?

Ш у й с ь к и й

Володарю, твоя держава сильна,

Ти милістю, щедротами, радінням

Усиновив серця своїх рабів.

Та знаєш сам: дурна й безглузда чернь

Мінлива, забобонна, бунтівлива,

Надіям віддається залюбки,

Миттевому засліпленню покірна,

До істини байдужа, легковірна

У різні нісенітниці й байки.

Їй любі безсоромність і відвага,

Отож, як невідомий той бродяга

Кордон литовський схоче перетнути,

Безумців натовп може привернути

Димитрія воскреслого імення.

Ц а р

Димитрія!.. померлої дитини!

Димитрія!.. Царевичу, іди.

Ш у й с ь к и й

Він червоніє: бути бурі!..

Ц а р е в и ч

Батьку,

Дозволь мені...

Ц а р

Не можна, сину, йди.

Федір іде геть.

Димитрія!..

Ш у й с ь к и й

Нічого він не знав.

Ц а р

Послухай, княже: зробиш це негайно;

Державу від Литви огородити

Заставами; щоб ні одна душа
Не перейшла за цей рубіж; щоб заєць
До нас із Польщі не прибіг; щоб ворон
Не прилетів із Кракова. Іди.

Ш у й с ь к и й

Вже йду.

Ц а р

Чекай. Ця звістка, чи не правда,
Кумедна? Чи чував ти, щоб колись
Покійники виходили із гроба
Допитувать царів, царів законних,
Призначених, намолених народом,
Увінчаних великим патріархом?
Це ж смішно, га? Чому ж ти не смієшся?

Ш у й с ь к и й

Я, царю мій?

Ц а р

Послухай, княже Шуйський:
Як я дізнавсь, що отрока цього...
Що отрок цей життя позбувся якось,
Тебе послав я слідчим; а тепер
Тебе хрестом і богом закликаю,
По совісті всю правду розкажи:
Чи хлопчика тоді не підмінили,
Чи ти впізнав його? Відповідай.

Ш у й с ь к и й

Клянусь тобі...

Ц а р

Ні, Шуйський, не клянись,
Але скажи: то був царевич?

Ш у й с ь к и й

Він.

Ц а р

Подумай, княже. Милість обіцяю,
Минулої брехні не покараю
Опалою. Якщо ти і тепер
Хитруєш, то своїм клянуся сином —

Тебе спіткає кара неминуча,
Така жахлива кара, що Іван,
Кривавий цар, в гробу тоді здригнеться.

Ш у й с ь к и й

Страшна не кара, а твоя немилість;
Чи зважусь я лукавити з тобою?
Чи міг би я так сліпо обізнатись,
Щоб не впізнав Димитрія? Три дні
До трупа я приходив у собор
У супроводі углицького люду.
Навколо нього злодії лежали,
Розтерзані народом, і по них
Уже помітно проступало тління.
Та лик дитячий був ясний і свіжий,
Здавалось, що недавно він заснув;
Глибока ще не затягнулась рана,
Обличчя ж риси зовсім не змінились.
Ні, сумнівів немає: то Димитрій
Спить у труні.

Ц а р

(спокійно)

Ну, досить вже, іди.

Шуйський іде геть.

Ох, тяжко!.. дай хоч дух переведу...
Я відчував: вся кров моя в обличчя
Приплинула — й поволі опускалась.
Так ось чому мені тринадцять років
Все снилося зарізане дитя!
Так ось чому! тепер я розумію.
Та хто ж він є, мій грізний супостат?
Хто ворог мій? Ім'я порожнє, тінь —
Невже і тінь зірве порфиру з мене,
Чи звук дітей моїх позбавить спадку?
Безумець я! чого я налякався?
На привид той дмухني — і відлетів.
Ні перед ким не викажу я страху,-
Та зневажать не варто ворогів...
Ох, і тяжка ти, шапка Мономаха!

КРАКІВ. ДІМ ВИШНЕВЕЦЬКОГО

С а м о з в а н е ц ь і pater Ч е р н і к о в с ь к и й.

С а м о з в а н е ц ь

Щоб перейти у католицьку віру,
Утруднень, отче, не чекаю я.
Народ московський набожний, та в міру
І приклад він завжди бере з царя.
До того ж він терплячий і байдужий.
Ручаюсь я, двох років не мине,
Як весь народ, уся північна церква
Підкоряться наміснику Петра.

Pater

Хай силу дасть тобі святий Ігнатій,
Коли настане підходящий час.
А ти до строку зерна благодаті
В своїй душі приховуй про запас.
Таїтись перед світом, лицемірить
Нам інколи обов'язок велить;
Твої слова і дії судять люди,
Про наміри ж єдиний знає бог.

С а м о з в а н е ц ь

Амінь. Хто там?
Входить слуга.
Скажи, що ми приймаєм.
Відчиняються двері; входить натовп росіян
і поляків.
Товариші! ми виступимо завтра
Із Кракова. Я, Мнішеку, у тебе
На кілька днів у Самборі спинюсь.
Мені казали: твій гостинний замок
І пишністю шляхетною відомий,
І славиться хазяйкою своєю —
Марину чарівну я сподіваюсь
Побачить там, А ви, товариші,
Литва й Москва, ви, що знамена братні
На ворога зі мною підняли,
На злодія підступного мого,

Сини слов'ян, я скоро поведу
В жаданий бій дружини ваші грізні...
Та поміж вас нові обличчя бачу.

Г а в р и л о П у ш к і н
Вони прийшли у милості твоєї
Просить меча і служби.

С а м о з в а н е ц ь
Дуже радий.
До мене, друзі. Та скажіть мені
Хто красень цей?

П у ш к і н
Князь Курбський.
С а м о з в а н е ц ь
Славне ймення!
(Курбському)
Чи родич ти казанському герою?

К у р б с ь к и й
Я син його.
С а м о з в а н е ц ь
Живий він?

К у р б с ь к и й
Ні, помер.
С а м о з в а н е ц ь
Великий розум і хоробрий воїн!
Але з тих пір, коли з'являвся він
Як справедливий месник за образи
З литовцями під місто древнє Ольгин,
Чутки про нього стихли.

К у р б с ь к и й
Батько мій
Провів останні роки на Волині
В маєтках, що даровані йому
Баторієм. Самотній і сумирний,
В науках він шукав собі відраду;
Та не втішав його цей мирний труд:

Він згадував покинуту вітчизну
І до кінця за нею сумував.

С а м о з в а н е ц ь

Нещасний вождь! яким яскравим був
Життя його бурхливого світанок.
Радію я, мій витязю, за нього,
Що кров його послужить ще вітчизні.
Своїм батькам не варто докорять;
Мир їх гробам! наблизься, Курбський. Руку!
От дивина! син Курбського веде
На трон, кого? — та сина Іоанна...
Усе за мене: люди і талан. —
Ти хто такий?
П о л я к
Собаньський, шляхтич вільний.

С а м о з в а н е ц ь

Хвала і честь тобі, дитя свободи!
Хай сплатять наперед йому третину.-
А це вже хто? Я впізнаю на них
Московський, рідний одяг. Це вже наші.

Х р у щ о в

(вклоняється)

Так, царю, батьку наш. Це ми — твої
Покірні, гнані й старанні холопи.
Ми із Москви, опальні, повтікали;
За тебе ладні голови покласти:
Хай сходишками будуть наші трупи,
Що приведуть тебе на царський трон.

С а м о з в а н е ц ь

Ще потерпіть, страждальці безневинні —
Лиш дайте-но дістатись до Москви,
А там Борис розплатиться за все.
Ти хто?

К а р е л а

Козак. Я посланий із Дону
Від вільних військ, хоробрих атаманів,
Від козаків низових і верхових,

Уздріть твої цареві ясні очі
І кланятись тобі їх головами.

С а м о з в а н е ц ь
Я знаю їх. Не сумнівався бачить
В своїх рядах козачі бунчуки.
Я дякую за це Донському війську.
Ми знаємо, що зараз козаки
Неправедно утиснені і гнані;
Та як допоможе бог вступити нам
На батьків трон, то милістю своєю
Ми не обійдем вірний вільний Дон.

П о е т
(наближається, кланяючись низько
і хапаючи Гришку за полу)
Великий принце, воїне преславний!

С а м о з в а н е ц ь
Що хочеш ти?
П о е т
(подає йому папір)
Прийміть з своєї ласки
Цей скромний плід старанного труда.

С а м о з в а н е ц ь
Що бачу я? Та це ж латинські вірші!
Вітаю я союз меча і ліри,
Єдині лаври обвивають їх.
Хоч я під небом півночі родився,
Латинська муза і мені знайома,
І я парнаські квіти полюбив.
Я вірю у пророцтва поетичні.
Ні, не даремно в грудях у співців
Захоплення кипить: майбутній подвиг
Вгадавши, вже прославили завчасно!
Наблизься, друже! Ось тобі на згадку
Дарунок цей.
(Дає йому перстень.)
Коли веління долі
Вже збудеться, коли корону предків

Я одягну, надіюсь знов почути
Твій вільний голос, твій натхненний гімн.
Musa gloriam coronat, gloriaque musam.
Отож, до завтра, друзі, прощайте.

У с і

В похід, в похід! Нехай живе Димитрій,
Нехай живе великий князь московський!

ЗАМОК ВОЄВОДИ МНІШКА У САМБОРІ

Ряд освітлених кімнат. Музика.
В и ш н е в е ц ь к и й, М н і ш е к.

М н і ш е к

Говорить він з Мариною моєю,
Одна вона йому у голові...
І схоже, справді йдеться до весілля;
Чи думав ти, зізнайся, Вишневецький,
Царицею уздрить мою дочку?

В и ш н е в е ц ь к и й

Так, чудеса... а ти б подумав, Міншку,
Щоб мій слуга посів московський трон?

М н і ш е к

Але ж яка, скажи, моя Марина?
Я тільки їй промовив: ну, дивись!
Хоч не прогав Димитрія!.. і ось
Вже він потрапив у її тенета.

Музика грає полонез. Самозванець іде
з Мариною у першій парі.

М а р и н а

(тихо до Димитрія)

Так, ввечері, у липовій алеї,
Там, де фонтан, зустрінемося завтра.

Розходяться. Інша пара.

К а в а л е р

Що в ній знайшов Димитрій?

Д а м а

Як! вона

Красуня.

К а в а л е р

Так, мов мармурова німфа:

Вуста і очі зовсім без життя...

Нова пара.

Д а м а

Не красень він, але приємний досить

І царської породи в ньому блиск.

Нова пара.

Д а м а

Коли ж в похід?

К а в а л е р

Коли звелить царевич,

Готові ми; та, видно, панна Мнішек

З Димитрієм взяла нас у полон.

Д а м а

Полон приємний.

К а в а л е р

Так, якщо і ви...

Розходяться. Кімнати порожніють.

М н і ш е к

Нам, літнім людям, пізно танцювати,

І музика гримить вже не для нас.

Стискати ручки, щічки цілувати

Для стариків давно скінчився час.

Не ті тепер і танці, і розваги.

Зробився світ похмурим і блідим.

Сміливості бракує молодим,

Веселощів, азарту і відваги.

Залишмо їх; ходімо, друже мій,

Угорського, у пляшці віковій,
Вина собі накажемо відкрити
Та десь в кутку посидимо за ним
І, струменем потішившись густим,
Ми зможемо усе обговорити.
Ходім же, брате.

В и ш н е в е ц ь к и й
Згоден я, ходім.

НІЧ. САД. ФОНТАН.

С а м о з в а н е ц ь
(входить)
Ось і фонтан; вона до нього прийде.
Мені здається, я — не з боязких;
Перед собою близько бачив смерть,
Але душа від страху не здригалась.
Мене могли довічно ув'язнити,
За мною гнались — я не розгубився,
Загрозу ту зухвалістю відвів.
Чому ж тепер тремтять у мене груди?
Що значить цей непереборний трепет?
То, може, дрож напружених бажань?
Та ні — це страх. Я цілий день чекав
На зустріч із Мариною, завчасно
Обдумував усе, що їй скажу,
Чим приверну її холодний розум,
Як назову царицею Москви,-
Та час настав — а я не пам'ятаю
Тих слів, що наперед приготував.
Любов мою уяву каламутить...
Та щось там промайнуло... шерех... тихше...
Ні, то лиш світло місячне лягло
І вітерець прошелестів.

М а р и н а
(входить)
Царевич!
С а м о з в а н е ц ь
Вона!.. Вся кров у жилах зупинилась.

М а р и н а

Димитрію! Ви де?

С а м о з в а н е ц ь

Солодкий голос!

(Іде до неї.)

Невже це ти? Невже я дочекавсь,

Що ти одна зі мною серед ночі?

Яким нудним і довгим був цей день!

Як нехотя зоря вечірня гасла!

Як довго я чекав цю дивну мить!

М а р и н а

Не будемо хвилини марнувати —

Прийшла я на побачення до тебе

Не задля того, щоб почути мову

Закоханого. Вірю я, що любиш.

Якщо вже я наважилась зв'язати

Із долею непевною твоєю

Свою дівочу долю, то дістала,

Димитрію, я право вимагати,

Щоб душу ти свою мені відкрив.

Відкрий свої надії потаємні,

Побоювання й наміри свої,

Щоб я могла сміливо із тобою

Піти в життя — не як сліпа дитина,

Не як німа рабиня чоловіка,

Коханка чи наложниця твоя —

Як гідна і шанована дружина,

Сподвижниця московського царя.

С а м о з в а н е ц ь

О, дай мені забуть хоч на годину

Про всі мої турботи і тривоги!

Забудь сама, що бачиш біля себе

Царевича. Марино! у мені

Коханця, що обрала ти, побач,

Щасливого спіймать єдиний погляд.

О, вислухай моління про любов,

Дай висловити все, чим серце повне.

М а р и н а

Не час для цього, княже. З кожним днем
Прихильників твоїх холоде запал,
І довести твій задум до кінця
Стає все небезпечніше і важче;
Уже повзуть до нас чутки сумнівні,
За новою гірша новина
Про заходи, що Годунов приймає...

С а м о з в а н е ц ь

Що Годунов? хіба йому підвладна
Твоя любов, одне моє блаженство?
Ні, ні. Тепер байдуже я дивлюсь
На трон його і на цареву владу.
Твоя любов... та що мені без неї
Життя, і слава, і престол московський?
В степу глухому, у землянці бідній
Заміниш ти мені корону царську,
Твоя любов...

М а р и н а

Соромся; ти забув
Покликання своє, святе й високе:
Тобі твій сан повинен бути дорожчим
Усіх спокус, всіх радощів життя.
Його ні з чим не можна порівняти.
Не юнаку гарячому, якого
Моя краса дівоча полонила,
Знай: урочисто віддаю я руку
Наступнику московського престолу,
Царевичу, врятованому дивно.

С а м о з в а н е ц ь

Не муч мене, Марино, не кажи,
Що не мене ти вибрала, а сан мій.
Не знаєш ти, як боляче це чути,
Як серце ти роз'ятрюєш моє.
Ну, а якщо б... о сумніви жорстокі! —
Скажи: коли б сліпа й примхлива доля
По іншому зі мною обійшлася,
Коли б я був не Іоаннів син,
Не цей давно забутий світом отрок,-

Тоді б... тоді б любила ти мене?..

М а р и н а

Димитрій ти — цим сказано усе;
Мені любити іншого не можна.

С а м о з в а н е ц ь

Ні, досить: я не хочу із мерцем
Ділитися коханкою своєю.
Доволі прикидатися! Скажу
Всю істину; так знай же: твій Димитрій
Загинув і воскреснути не може.
А хочеш знати, хто насправді я?
Ну, що ж? скажу: я бідний чорноризець;
Нудьгуючи в неволі монастирській,
Під клобуком, відважний задум свій
Обдумав я, приготувавши чудо,
І врешті-решт із келії утік
До козаків, в їх буйні курені.
А там одна наука: кінь і шабля.
Звідтіль — до вас; Димитрієм назвався,
Поляків легковірних обдурив.
Що скажеш ти, Марино гордовита?
Зізнанням задоволена моїм?
Чому мовчиш?

М а р и н а

О боже, що за сором!
(Мовчання.)

С а м о з в а н е ц ь

(тихо)

Чого наговорив я спересердя!
Те щастя, що дісталось так тяжко,
Напевне, я навіки загубив.
Що я зробив, безумець? —
(вголос)
Бачу, бачу:
Простої ти соромишся любові.
Тож вирок свій промов мені нарешті;

В твоїх руках тепер життя моє,
Чекаю я.
(Кидається на коліна.)

М а р и н а
Встань, бідний самозванче.
Ти думаєш, що ставши на коліна,
Розчулить можеш серце гонорове,
Мов дівчинці довірливій, слабкій?
Ні, друже: про любов мене молили
І лицарі, і графи благородні;
Відмовила я їм не задля того,
Щоб слухати монаха-втікача.

С а м о з в а н е ц ь
(встає)
Не зневажай, Марино, самозванця;
Можливо, в ньому доблесті таємні,
Що гідні і московського престолу,
І потиску безцінної руки.

М а р и н а
Ганебної петлі, зухвальче, гідні!

С а м о з в а н е ц ь
Так, винен я; в полоні у гордині
Обдурював я бога і царів.
Брехав усім; та не тобі, Марино,
Мене карати; я не міг тебе
Обманювати далі. Ти була
Єдиною святиною моєю,
Не смів я перед нею лицемірить.
Любов, любов, ревнива і сліпа,
Одна любов лиш змусила мене
Признатися.

М а р и н а
Чим хвалишся, безумче!
Хіба хтось вимагав твого зізнання?
Якщо вже ти, бурлако безіменний,
Зміг засліпити дивно два народи,

Повинен ти, принаймні, бути гідним
Нечуваного успіху свого
І свій обман відважний забезпечить
Довічним покривалом таємниці.
Чи можу я довіритись тобі,
Чи можу я, забувши рід і сором,
Свою з'єднати долю із твоєю,
Коли ти сам так просто й легковажно
Свою ганьбу, обман свій розкриваєш?
Любов його примусила зізнатись!
Дивуюсь я, що не відкрився ти
Із почуттів найкращих перед батьком,
Із вдячності й поваги – королю,
Або ще Вишневецькому своєму
Із вірної старанності слуги.

С а м о з в а н е ц ь

Клянусь тобі, лиш ти одна змогла
З душі моєї вирвати зізнання.
Клянусь тобі: ніколи і ніде,
Ні на бенкеті за хмільним застіллям,
Ні у розмові дружній, щиросердній,
Ні під ножем, ні в муках катування
Цих таємниць не викаже язик.

М а р и н а

Клянешся ти! а я повинна вірить —
О, вірю я! — та чим, скажи мені,
Клянешся ти? либонь, іменням бога,
Як набожний приبلуда езуїтів?
Чи честю, ніби витязь благородний?
Чи, може, ти клянешся царським словом,
Як царський син? вгадала? говори.

Д и м и т р і й

(гордовито)

Тінь Грозного мене усиновила,
Димитрієм із гроба нарекла,
Народ мені на поміч розбудила
І в жертву Годунова прирікла.
Царевич я. Доволі вже терпіть

Прийиження від гордої полячки.-
Прощай навік. Війни криваві ігри,
Моєї долі прикрощі й турботи
Любовну тугу зможуть заглушить.
О як тебе зненавиджу тоді я,
Коли ганебна пристрасть догорить!
Тепер іду — загибель чи вінець
Чекають вже в Московії на мене,
Чи смерть знайду, як воїн в битві чесній,
Чи страченим я буду на майдані,
Не станеш ти тоді зі мною поруч
І долю не поділиш ти мою;
Та, може, ти колись і пожалкуєш,
Що ти мою відринула любов.

М а р и н а

А що, як я зухвалий твій обман
Заздалегідь сподвижникам розкрию?

С а м о з в а н е ц ь

Ти думаєш, що я тебе боюсь?
Що польській діві буде більше віри,
Аніж мені, царевичу? — Та знай,
Що ні король, ні папа, ні вельможі
Не думають про правду слів моїх.
Димитрій я чи ні — яке їм діло?
Я — привід їм для розбрату й війни.
Їм це лиш і потрібно, і тебе
Вони мовчать примусять, бунтівнице!
Тож прощавай.

М а р и н а

Царевичу, постій.
Нарешті чую мову чоловічу,
Що може примирить мене з тобою.
Безумний твій порив я забуваю
І бачу знов Димитрія. Та слухай:
Пора, пора! проснись, не зволікай;
Веди полки скоріше на Москву —
Захоплюй Кремль, сідай на трон московський
І шли за мною шлюбного посла;

Та — чує бог — допоки не зійшла
Твоя нога іще на східці трону,
Допоки ти не скинув Годунова,
Слів про любов не буду слухать я.

(Іде геть.)

С а м о з в а н е ц ь
Ні, легше воювати з Годуновим
Чи хитрувать з придворним езуїтом,
Ніж з жінкою — чорти б її взяли.
І плутає, і в'ється, і повзе,
І вислизає з рук, і раптом жалить.
Змія! змія! — Тремтів я не дарма.
Вона мене ледь-ледь не загубила.
Та вирішено: завтра двину рать.

ЛИТОВСЬКИЙ КОРДОН

(1604 року, 16 жовтня)

К н я з ь К у р б с ь к и й і С а м о з в а н е ц ь,
обоє верхи. Полки наближаються до кордону.

К у р б с ь к и й
(доскакавши першим)
Ось він, нарешті! ось кордон московський!
Вітчизно дорога! Я знову твій!
Прах чужини обтрушую з презирством
І жадібно нове повітря п'ю:
Повітря батьківщини! Батьку мій!
Хай втішиться тепер твоя душа
І мирно сплять твої опальні кості!
Блищить на сонці наш спадковий меч,
Твій славний меч, гроза і страх Казані,
Той добрий меч, слуга царів московських!
Тепер він знову в битві загуляє
За нашого володаря-надію!..

С а м о з в а н е ц ь
(їде тихо з похиленою головою)

Який щасливий він! душа живе
Передчуттями радості і слави.
Мій витязю! позаздрив я тобі.
Син Курбського, що виріс у вигнанні,
Забувши батьком знесені образи,
Його вину спокутуючи нині,
Готовий ти за сина Іоанна
Пролити кров; законного царя
Повернеш ти вітчизні... безперечно,
Твоя душа повинна веселитись.

К у р б с ь к и й
Невже і ти не веселишся духом?
Дивися: ось Московія твоя.
Там ждуть тебе серця твоїх людей:
Твоя Москва, твій Кремль, твоя держава.

С а м о з в а н е ц ь
О Курбський, кров народна потече!
Ви чисті, меч піднявши за царя,
Я ж на братів веду вас; я Литву
Позвав на поміч; ворогу в Москву
Показую дорогу заповітну!..
Та хай мій гріх прокляттям упаде
На голову Бориса-царевбивця!
Вперед!

К у р б с ь к и й
Вперед! і горе Годунову!

Скачуть. Полки переходять через кордон.

ЦАРСЬКА ДУМА

Ц а р, п а т р і а р х і б о я р и.

Ц а р
Чи це можливо? Утікач, розстрига
На нас веде своє злодійське військо
І сміє нам загрожувати! Годі,
Пора безумця привести до тям!

Ти, Трубецькой, і ти, Басманов: їдьте
Допоможіть старанним воеводам.
Бунтівники Чернігів обложили.
Рятуйте громадян і місто.

Б а с м а н о в

Царю,
Клянусь тобі, трьох місяців не пройде,
Забудуться й чутки про самозванця;
Його в Москву ми привезем, як звіра
Заморського, в залізній клітці. Богом
Тобі клянусь.

(Іде геть з Трубецьким.)

Ц а р

Із Швеції король
Через послів союз нам пропонує;
Та нащо нам стороння допомога?
Своїх людей у нас доволі ратних,
Щоб розгромити зрадників і ляха.
Відмовив я.
Щелкалове! Пошли
В усі кінці укази воеводам,
Щоб на коня сідали і людей
Сюди до нас на службу відсилали;
В монастирях так само відберіть
Служителів із причету. Бувало,
Коли вдирався ворог у вітчизну,
Відлюдники самі ішли на бій.
Та нині їх не хочемо тривожить;
Хай моляться за нас вони — такий
Указ царя, такий боярський присуд.
Тепер потрібно вирішить питання:
Ви знаєте — нахабний самозванець
Підступні всюди розпустив чутки;
Листи, що він усюди розсилає,
В народі сіють сумніви й тривогу;
Шепочеться голота на майданах,
Уми киплять... їх треба остудити;
Я страти попередити б хотів,
Та чим і як? подумаймо. Ти перший
Свої думки відкрий, святий отець.

П а т р і а р х

Благословен всевишній, що вселяє
Дух милості й безмірного терпіння,
Великий царю, в помисли твої;
Ти грішнику загибелі не хочеш,
Чекаєш, щоб розвіялась омана:
Вона мине, і сонце правди вічне
Освітить нас.

Твій вірний богомолець,
Суддя не мудрий у діяннях світських,
Насмілююсь подати тобі пораду.
Той бісів син, розстрига окаянний,
Вважається Димитрієм в народі;
Він іменем царевича прикрився
Як вкраденою ризою, та варто
Її лиш розідрати — і тоді
Його знеславить власна нагота.
Сам бог для цього засіб посилає:
Знай, царю мій, тому шість літ минуло —
В той рік якраз, коли тебе господь
Благословив очолити державу,-
Прийшов до мене якось в час вечірній
Простий пастух, уже поважний старець,
І дивну таємницю він відкрив.
"Ще в юності, — сказав він, — я осліп;
І я не знав з тих пір ні дня, ні ночі
До старості: даремно лікувався
І зіллям, і таємним наговором;
Даремно я ходив на поклоніння
В обителі великих чудотворців;
Даремно із колодязів святих
Кропив себе цілющою водою;
Все зцілення господь не посилав.
І ось нарешті втратив я надію.
Я до пітьми вже звик, і навіть сні
Речей, що бачив я, вже не являли,
А снились тільки звуки. Якось я
Почув у сні, немов дитячий голос
Мені сказав: — Дідусю, встань і йди
Ти в Углич-град, в собор Преображення;
Там помолись ти на моїй могилці,

Бог милостивий — я тебе прощу.
— Та хто ж ти? — я спитав дитячий голос.
— Царевич я Дмитрій. Цар небесний
Мене прийняв між ангелів своїх,
І я тепер великий чудотворець.
Іди, старий. — Проснувся я і думав:
А що ж? можливо, і насправді бог
Мені дарує зцілення на старість.
Піду — і рушив у дорогу дальню.
Ось досягнув я Углича, приходжу
В святий собор, і слухаю обідню,
І, молячись із старанністю, плачу
Так солодко, немов би сліпота
З очей моїх сльозами витікала.
Коли скінчилась служба, я онуку
Сказав: — Іване, відведи на гроб
Царевича Дмитрія. — І хлопчик
Повів мене — і тільки перед гробом
Я пошепки молитву прочитав,
Мої прозріли очі; я побачив
І божий світ, і внука, і могилку".

Загальне збентеження. Під час промови Борис
кілька разів витирає обличчя хусточкою.

Я посилав тоді навмисне в Углич
І виявилось дійсно, що страждальці
Подібним чином зцілювались також
Над гробом у царевича. І от
Моя порада: в Кремль святії мощі
Перенести, поставити в соборі
Архангельському; хай народ побачить
Обман того безбожного злочинця,
І міць його розвіється, як прах.

Мовчання.

К н я з ь Ш у й с ь к и й
Святий отець, хто відає шляхи
Всевишнього? Не нам його судити.
Нетлінний сон і силу чудотворства

Він може дати царевича останкам,
Та треба нам народну поголоску
Старанно і спокійно дослідити.
Чи можемо у наш непевний час
Без перешкод звершити це діяння?
Нас можуть звинуватити, що святиню
Ми робимо зняряддям світських справ.
Народ вже й так хитається безумно,
Пересудів і так нам вистачає:
Уми людей не час нам хвилювати
Такою новиною. Бачу сам:
Розпущені розстригою чутки
Потрібно нам якнайскоріше знищити;
Та є для цього засоби простіші.
Так, царю мій, — якщо дозволиш ти,
Я до людей з'явлюся на майдані;
Умовлю їх, усовіщу безумство
І злий обман бродяги покажу.

Ц а р

Хай буде так! Владико патріарше,
Запрошую до себе у палати:
Хотів би я з тобою говорити.

Іде геть. За ним і всі бояри.

О д и н б о я р и н

(тихо іншому)

Помітив ти, як цар наш раптом зблід
І піт йому закапав із обличчя?

Д р у г и й

Я — зізнаюсь — не смів підняти очі,
Не смів зітхнути, не те що ворухнутись.

П е р ш и й б о я р и н

А виручив князь Шуйський. Молодець!

РІВНИНА

ПОБЛИЗУ НОВГОРОДА — СІВЕРСЬКОГО

(1604 року, 21 грудня)

Битва.

В о ї н и (безладно біжать). Лихо, лихо! Царевич! Ляхи! Ось вони! ось вони!

Входять капітани Маржерет і Вальтер Розен.

М а р ж е р е т. Куди, куди? Allons...* пошоль назад!

О д и н і з в т і к а ч і в. Сам пошоль, якщо маєш бажання, проклятий басурмане.

М а р ж е р е т. Quoi? quoi?*

Д р у г и й. Ква! ква! тобі добре, жабо заморська, квакати на московського царевича; а ми ж православні.

М а р ж е р е т. Qu'est-ce a dire pravoslavni ?.. Sacres gueux, maudites canailles! Mordieu, mein herr, j'enrage: on dirait que ca n'a pas des bras pour frapper, ca n'a que des jambes pour foutre le camp.*

В. Р о з е н. Es ist Schande.*

М а р ж е р е т. Ventre-saint-gris! Je ne bouge plus d'un pas — puisque le vin est tire, il faut le boire. Qu'en dites-vous, mein herr? *

1 Ну... (фр.)

2 Що? що? (фр)

3 Що значить православні? Обірванці, наволоч проклята! Чорт візьми, мейн герр (пане), я скаженію: можна подумати, що у них нема рук, щоб битися, а тільки ноги, щоб втікати (фр.)

4 Ганьба (нім.)

5 Тисяча дияволів! Я не відійду звідси ні на крок — раз справа розпочата, тре ба її закінчити. Що ви скажете на це, мейн герр? (фр.)

В. Р о з е н. Sie haben Recht.*

М а р ж е р е т. Tudieu, il y fait chaud! Ce diable de Samozvanetz, comme ils l'appellent, est un bougre qui a du poil au cul. Qu'en pensez vous, mein herr?*

В. Р о з е н. Oh, ja!*

М а р ж е р е т. He! voyez donc, voyez donc! L'action s'engage sur les derrieres de l'ennemi. Ce doit etre le brave Basmanoff, qui aurait fait une sortie.*

В. Р о з е н. Ich glaube das.*

Входять німці.

М а р ж е р е т. Ha, ha! voici nos Allemands. — Messieurs!.. Mein herr, dites leur donc de se rallier et, sacrebleu, chargeons!*

В. Р о з е н. Sehr gut. Halt!*

Німці шикуються.

Marsch!*

Н і м ц і (йдуть). Hilf Gott!*

Бій. Московити знову біжать.

Л я х и. Перемога! Перемога! Слава царю Димитрію!
Д и м и т р і й (верхи). Вдарити відбій! Ми перемогли. Досить; щадіть московську кров.
Відбій!
Сурмлять, б'ють барабани.

-
- 1 Ваша правда (нім.)
2 Чорт, справа стає гарячою! Цей диявол — Самозванець, як вони його називають, відчайдушний головоріз. Як ви думаєте, мейн герр? (фр.)
3 О, так! (нім.)
4 Ось гляньте, гляньте! Зав'язався бій в тилу у ворога. Це, напевне, вдарив молодець Басманов (фр.)
5 Я так сподіваюсь (фр.)
6 А ось і наші німці! — Панове! Мейн герр, звеліть же їм вишикуватись і, чорт візьми, підемо у атаку! (фр.)
7 Дуже добре. Шикуйсь! (нім.)
8 Руш! (нім.)
9 З нами бог! (нім.)

ПЛОЩА ПЕРЕД СОБОРОМ У МОСКВІ

Народ.

О д и н. Чи скоро цар вийде із собору?
Д р у г и й. Обідня закінчилась, тепер іде молебень.
П е р ш и й. І що? Вже проклинали того?
Д р у г и й. Я стояв на паперті і чув, як диякон заволав: Гришка Отреп'єв – анафема!
П е р ш и й. Нехай собі проклинують; царевичу нема діла до Отреп'єва.
Д р у г и й. А царевичу співають зараз вічну пам'ять.
П е р ш и й. Вічну пам'ять живому! От вже їм дістанеться, безбожникам.
Т р е т і й. Чуєш! шум. Чи не цар?
Ч е т в е р т и й. Ні; це юродивий.

Входить ю р о д и в и й у залізній шапці, обвішаний веригами,
в оточенні хлопчаків.

Х л о п ч а к и. Миколка, Миколка — залізний ковпак!.. тр р р р р...
Б а б у с я. Відстаньте, бісенята, від блаженного. — Помолись, Миколко, за мене грішну.
Ю р о д и в и й. Дай, дай, дай копіечку.
Б а б у с я. Ось тобі копіечка, пом'яни ж мене.

Ю р о д и в и й
(сідає на землю і співає)
Місяць світить,
Кошеня плаче,
Юродивий, вставай,
Богу помолися!

Хлопчаки оточують його знову.

О д и н з н и х. Здрастуй, Миколко; чому ж ти шапки не знімаєш? (Дає щигля по залізній шапці.) Бач, як вона дзвенить!

Ю р о д и в и й. А у мене копієчка є.

Х л о п ч а к. Брешеш! ану покажи. (Вириває копієчку і втікає.)

Ю р о д и в и й (плаче). Взяли мою копієчку; ображають Миколку!

Н а р о д. Цар, цар іде.

Ц а р виходить із собору. Б о я р и н попереду
роздає жебракам милостиню. Б о я р и.

Ю р о д и в и й. Борисе, Борисе! Миколку діти скривдили.

Ц а р. Подати йому милостиню. За чим він плаче?

Ю р о д и в и й. Миколку малі діти ображають. Звели їх зарізати, як ти зарівав маленького царевича.

Б о я р и. Іди геть, дурню! схопіть дурня!

Ц а р. Облиште його. Молись за мене, бідний Миколко.

(іде геть)

Ю р о д и в и й (йому вслід). Ні, ні! не можна молитися за царя Ірода – богоро-диця не велить.

СЕВСЬК

С а м о з в а н е ц ь, оточений своїми.

С а м о з в а н е ц ь

Де полонений?

Л я х

Тут.

С а м о з в а н е ц ь

Ведіть до мене.

Входить м о с к о в с ь к и й п о л о н е н и й.

Ти хто?

П о л о н е н и й
Рожнов, московський дворянин.
С а м о з в а н е ц ь
Чи ти давно на службі?

П о л о н е н и й
З місяць буде.
С а м о з в а н е ц ь
Не совісно, Рожнове, що підняв
На мене меч?
П о л о н е н и й
Таж не з своєї волі.

С а м о з в а н е ц ь
Чи бився ти під Сіверським?

П о л о н е н и й
До війська
Прибув я після битви — із Москви.

С а м о з в а н е ц ь
Що Годунов?
П о л о н е н и й
Стривожився він дуже
Поразкою й пораненням у битві
Мстиславського, і Шуйського послав
Очолювати військо.
С а м о з в а н е ц ь
А навіщо
Він відізвав Басманова в Москву?

П о л о н е н и й
Його заслуги цар відмітив честю
І золотом. Басманов в Думі царській
Тепер сидить.
С а м о з в а н е ц ь
Він був потрібен війську.
А що ж в Москві?
П о л о н е н и й
Та, слава богу, тихо.
С а м о з в а н е ц ь

Чи ждуть мене?
П о л о н е н и й
Бог знає; говорить
Про тебе там не дуже зараз сміють.
Кому язик відріжуть, а кому
І голову — така вже, справді, притча!
Що день, то страта. Тюрми всі забиті.
Як зійдуться де-небудь на майдані
Людини зо три, там уже й шпигун.
А цар і сам нерідко на дозвіллі
Допитує донощиків. Біда!
То краще і безпечніше мовчати.

С а м о з в а н е ц ь
Борисовим холопам не позаздриш!
А військо як?
П о л о н е н и й
Одягнене і сите.
Не ремствує.
С а м о з в а н е ц ь
Та скільки ж там його?
П о л о н е н и й
Не рахував.
С а м о з в а н е ц ь
А буде тисяч тридцять?
П о л о н е н и й
Та набереться й тисяч п'ятдесят.

Самозванець замислюється. Оточуючі дивляться
один на одного.

С а м о з в а н е ц ь
А що про мене в таборі говорять?

П о л о н е н и й
Та (не у гнів будь сказано тобі)
Говорять, — хоч і злодій ти, мовляв,
А молодець.
С а м о з в а н е ц ь
(сміючись)
Так я оце на ділі

Їм доведу: не будемо чекати
Ми Шуйського. Вітаю, друзі, вас:
Назавтра бій.
(Іде геть.)
У с і
Хай славиться Дмитрій!

Л я х
Назавтра бій! їх тисяч п'ятдесят,
А нас не набереш п'ятнадцять тисяч.
Він з глузду з'їхав.

Д р у г и й
Друже, то пусте;
Один поляк півсотні їхніх вартий.

П о л о н е н и й
Не хвастайся, бо як до бійки дійде,
То утечеш, либонь, від одного.

Л я х
Коли б ти був при шаблі, московите,
То я б тебе
(вказуючи на свою шаблю)
оцим би проучив.

П о л о н е н и й
Наш брат москаль обійдеться без шаблі:
А чи не хочеш ось цього,
(показуючи кулак)
безмозкий!
Лях гордовито дивиться на нього і мовчки відходить.
Всі сміються.

ЛІС

Л ж е д и м и т р і й, П у ш к і н.
Віддалік лежить здихаючий кінь.

Л ж е д и м и т р і й
Мій бідний коню! як скавав ти швидко

Сьогодні у свою останню битву.
Як швидко ніс, поранений, мене.
Мій бідний коню!

П у ш к і н
(про себе)
Є про що жаліти!
І це тоді, коли все наше військо
Розбите в прах!

С а м о з в а н е ц ь
Послухай, може він
Лиш заморився, лиш знеміг від рани
І встане ще?
П у ш к і н
Куди! Він вже здихає.

С а м о з в а н е ц ь
(іде до свого коня)
Мій бідний коню!.. Дай зніму узду
Та розстібну підпругу. Хай на волі
Здыхає він.
(Розгнуздує і розсідлує коня.)
Входять кілька л я х і в.

Панове, радий вам!
Чому ж не бачу Курбського між вами?
Я бачив, як сьогодні в пекло бою
Він вривався; з усіх сторін його
Шаблі, немов колосся, обліпили;
Та меч його найвище підіймався,
А грізний клич всі звуки заглушав.
Де ж витязь мій?
Л я х
Він ліг на полі смерті.

С а м о з в а н е ц ь
Честь воїну і мир його душі!
Як мало нас лишилось після бою.
Ах, запорожці! Зрадники-злочинці,
Це ви, прокляті, ви згубили нас —

На три хвилини духу вам не стало!
Не встояли! десятого повішу,
Розбійники!

П у ш к і н
Хоч би чия провина,
А все ж таки ми начисто розбиті
І знищені.
С а м о з в а н е ц ь
Могли й перемогти.
Я вже зім'яв передову їх рать,
Та німці нас відкинули добряче;
А молодці! їй-богу, молодці,
Люблю за це — із них я неодмінно
Почесну варту наберу собі.

П у ш к і н
Де ж ночувати будемо сьогодні?

С а м о з в а н е ц ь
Та тут, у лісі. Вдосвіта у путь.
А до обіду будемо у Рильську.
Добраніч вам!
(Лягає, кладе під голову сідло й засинає.)

П у ш к і н
Приємних сновидінь!
Розбитий в прах, рятуючись у втечі,
Він безтурботний, зовсім як дитя;
Йому допомагає провидіння,
Тому і ми не будем сумувать.

МОСКВА. ЦАРСЬКІ ПАЛАТИ.

Б о р и с, Б а с м а н о в.

Ц а р
Його розбили, та яка в тім користь?
Ми здобули даремну перемогу.
Розсіяне, зібрав він знову військо,
З Путивльських стін загрожуючи нам.

Що роблять в той же час герої наші?
Під Кромами, де жменька козаків
Над ними надсміхається, застряли.
Я ними не вдоволений, негайно
Пошлю тебе, щоб військо ти очолив;
Не рід, а розум першим я зроблю;
Хай тужать про свої права боярські;
Пора відкинуть їхні нарікання
І знищити навік той звичай згубний.

Б а с м а н о в

Ох, царю наш, стократ благословен
Той стане день, коли Розрядні книги
Із чварами, з пихатим родоводом
Згорять в огні.

Ц а р

Вже недалеко він;
Лиш дай мені народне хвилювання
Угамувать.

Б а с м а н о в

Не варто і зважати;
Народ завжди схиляється до бунту;
Так само кінь гризе узди залізо,
На владу батька ремствує юнак;
І що ж? конем спокійно править вершник,
А батько все ж керує юнаком.

Ц а р

Кінь може скинуть вершника з сідла,
Син не завжди у батька в повній волі.
Суворість невсипуща тільки й може
Тримать народ. Так думав Іоанн,
Тверезий і розумний самодержець,
Так думав і його жорстокий внук.
Ні, милості народ не відчуває:
Твори добро — не діждешся подяки;
Карай, грабуй — тобі не буде гірше.
Входить б о я р и н.
Що скажеш?

Б о я р и н

Привели гостей заморських.

Ц а р

Іду прийнять; Басманов, почекай,

Залишся тут; я хочу ще з тобою

Поговорить.

(Іде геть.)

Б а с м а н о в

Високий дух державний.

Дай бог йому з Отреп'євим проклятим

Управитись, і ще багато він

Добра зробити може для Москви.

Важлива думка в нього народилась.

Не треба, щоб забулася вона.

Як зможу я піднятися, коли

Він зломить ріг боярству родовому!

В військовій справі я не маю рівних;

І першим біля царського престолу

Я стану, а можливо... Що за шум?

Тривога. Бояри, придворні служителі безладно
біжать, зустрічаються і шепочуться.

О д и н

За лікарем!

Д р у г и й

Скоріш до патріарха!

Т р е т і й

Царевича, царевича він зве!

Ч е т в е р т и й

Духівника!

Б а с м а н о в

Що сталося, скажіть?

П 'я т и й

Цар занедужав.

Ш о с т и й

Цар вмирає.

Б а с м а н о в

Боже!

П'я т и й

На троні він сидів і раптом впав —
Кров ринула із вух його і з горла.

Царя виносять на стільці; вся царська сім'я,
усі бояри.

Ц а р

Ідіть усі — залиште одного

Царевича зі мною.

Всі розходяться.

Помираю;

Обнімемось, мій сину, прощай;

Ти царювать почнеш... о боже, боже!

Піду до тебе зараз — навіть душу

Нема коли очистить покаянням.

Та відчуваю, сину, ти для мене

Дорожчий за спасіння... будь-що-будь!

Підданим народився я, і вмерти

Мені б також належало підданим;

Та влади я верховної домігся...

Як? Не питай. Вина лиш на мені.

Ти царювать тепер по праву будеш.

Нехай за все мене карає бог...

О сину, не обманюйся даремно,

Себе ти не засліплюй добровільно —

В тяжкі часи приймаєш ти державу:

Цей самозванець дуже небезпечний,

Вірніше, — ним присвоєне ім'я...

Я, з давніх літ навчившись управляти,

Міг стримати і розбрати, і бунт;

Тремтіли всі навкруг переді мною,

І зрада не могла підняти голос.

А ти, володар юний і невмілий,

Як зможеш управляти у грозу,

Гасити бунт, обплутувати зраду?

Та все у волі божій! Він дарує

Слабкому силу, мудрість юнаку.

Ти радника, по-перше, підбери

Надійного, холодних, зрілих літ,

Любимого народом — а в боярстві
Шанованого славою і родом —
Хоч Шуйського. А військом керувати
Умілого Басманова пошли,
І твердо невдоволення боярське
Перетерпи. Ти був зі мною в Думі,
Ти знаєш хід державного правління;
Його не треба змінювати. Звичка —
Душа держави. Я повинен був
Опали й страти відновити — можеш
Їх відмінити; тебе благословлять,
Як всі твого благословляли дядька,
Коли престол він Грозного прийняв.
А потім, з часом і потроху, знову
Міцніш державні віжки затягни.
Тепер ослаб, та з рук не випускай...
Ласкавим будь завжди до іноземців,
Довірливо приймай поради й службу.
Суворо бережи устав церковний;
Будь мовчазним; даремно царський голос
Губитись не повинен у повітрі;
Як дзвін святий, він має сповіщати
Велике горе чи велике свято.
Мій сину, ти вже входиш в ті літа,
Коли жінки хвилюють наше серце.

Тож бережи подовше чистоту
Цнотливості і горду соромливість:
Хто почуттям в порочних насолодах
Звикає волю з юності давати,
Той в зрілості похмурий і жорстокий
І розум свій втрачає передчасно.
В своїй сім'ї будь завжди головою;
Вшановуй матір, та вирішуй сам —
Ти муж і цар; люби свою сестру,
Для неї ти єдиний захисник.

Ф е д і р

(навколішках)

Ні, ні — живи й царюй ще довгі роки:
Народ і ми загинемо без тебе.

Ц а р

Всьому кінець — мої темніють очі,
Я відчуваю холод смерті...

Входить п а т р і а р х, с в я т и т е л і, за ними усі
б о я р и. Царицю ведуть попід руки, царівна ридає.

Хто там?

А! схима... так! постриження святе...

Час настає царю іти в монахи —

І келією стане темний гроб...

Не поспішай, владико патріарше,

Я цар іще; послухайте, бояри:

Це той, кому заповідаю царство;

Хреста цілуйте Федору... Басманов,

Ви, друзі... перед смертю вас молю

Йому служить правдиво і старанно!

Він молодий такий і непорочний...

Чи клянетеся?

Б о я р и

Клянемося.

Ц а р

Мені

Пробачте всі спокуси і гріхи,

Образи, і відкриті, і таємні...

Святий отець, наблизься, я готовий.

Починається обряд постриження.

Жінок неприємних виносять.

СТАВКА

Б а с м а н о в вводить П у ш к і н а.

Б а с м а н о в

Заходь сюди і вільно говори.

До мене, отже, він тебе послав?

П у ш к і н

Тобі свою він дружбу пропонує
І перший сан у царстві після себе.

Б а с м а н о в

Але ж і так я Федором високо
Піднесений. Я війську воевода.
Він знехтував для мене чин розрядний
І гнів бояр — я присягав йому.

П у ш к і н

Ти присягав наступнику престолу
Законному; ну, а якщо живий
Законніший?..

Б а с м а н о в

Ти, Пушкіне, даремно
Про це не говори мені; я знаю
Хто він такий.

П у ш к і н

Московія й Литва
Димитрієм давно його вважають.
А втім, нічого стверджувати не хочу.
Можливо, він — врятований Димитрій,
Можливо, він і самозванець. Тільки
Я знаю, що раніше чи пізніше
Йому Москву віддасть Борисів син.

Б а с м а н о в

Допоки я за юного царя,
Він не залишить царського престолу;
Полків у нас доволі, слава богу!
На перемоги їх я надихну.
А ви кого на мене пошлете?
Напевне, козака Карелу? Мнішка?
Та вас всього якихось вісім тисяч.

П у ш к і н

Ти помилився: й тих не набереш —
Я сам скажу, що нікудишнє військо,
Що козаки лиш вміють грабувати,
Поляки ж тільки хваляться та п'ють,

А московити... що там говорити...
Не буду я лукавити з тобою;
Чи знаєш ти, у чому наша сила?
Не в польській допомозі, не у війську,
А в думці; саме так! в народній думці.
Ти пам'ятаєш дивне торжество,
Незрозумілі, мирні перемоги
Димитрія, коли міста покірні
Без постріла здавалися йому,
А воевод упертих чернь в'язала?
Ти бачив сам, як неохоче військо
З ним билось; коли ж? та при Борисі!
А зараз як? Ні, пізно сперечатись,
Роздмухувати попіл захололий:
Із розумом і волею твердою
Ти все ж таки не встоїш; чи не час
Розсудливості приклад показати,
Димитрія царем проголосити
І тим його зробити боржником?
Як думаєш?
Б а с м а н о в
Дізнаєтеся завтра.

П у ш к і н
Наважся.
Б а с м а н о в
Прощавай.

П у ш к і н
Подумай добре.
(Іде геть.)

Б а с м а н о в
Він каже правду: всюди зріє зрада.
Що вдіяти? Невже діждусь і я,
Щоб і мене бунтівники зв'язали
І видали Отреп'єву? Чи, може,
Самому попередити розлив
Бурхливих хвиль?.. Та зрадити присязі!
Безчестя заслужити з роду в рід!
За милість і довіру вінценосця

Жахливим віроломством заплатити...
Опальному вигнанцю значно легше
Обдумувати змови бунтівні,
Аніж мені, улюбленцю царя...
Та смерть... та влада... та народні біди...
(Замислюється.)
Сюди! хто там?
(Свище.)
Коня! Трубити збір.

ЛОБНЕ МІСЦЕ

П у ш к і н іде, оточений народом.

Н а р о д
Царевич нам боярина послав.
Послухаєм, що скаже нам боярин.
Сюди! сюди!

П у ш к і н
(на амвоні)
Московські громадяни,
Вам кланятись царевич наказав.
(Кланяється)
Ви знаєте, що промисел небесний
Царевича від рук убивця спас;
Він злодія свого ішов карати,
Та божий суд Бориса покарав.
Димитрію Московія скорилась;
Басманов сам з розкаянням старанним
Йому із військом разом присягнув.
Димитрій зичить вам любові й миру.
Хіба, щоб догодити Годуновим,
Піднімете ви руку на царя
Законного, на внука Мономаха?

Н а р о д
Звичайно, ні.

П у ш к і н
Московські громадяни!

Світ знає, як багато ви терпіли
Під владою жорстокого Бориса:
Опалу, страти, здирства і наругу,
І труд, і голод — все пізнали ви.
Димитрій же вас жалувати хоче,
Бояр, дворян, людей приказних, ратних,
Гостей, купців — і весь московський люд.
Чи станете пручатися безумно
І милостей цуратися його?
У супроводі грізному іде він,
Щоб сісти на престол своїх батьків.
Тож не гнівіть царя і бійтесь бога.
Цілуйте хрест законному владиці;
Змиріться і негайно посилайте
До Дмитрія у стан митрополита,
Бояр, дяків і виборних людей,
Хай б'ють чолом володарю і батьку.
(Сходитьь.)
Шум народний.

Н а р о д
Що говорить? Боярин правду каже.
Нехай живе Димитрій, батько наш!

М у ж и к н а а м в о н і
Народе! в Кремль! до Федора в палати!
Біжи! в'яжи Борисове щеня!

Н а р о д
(біжить натовпом)
В'яжи! Топи! Нехай живе Димитрій!
Хай згине рід Бориса Годунова!

КРЕМЛЬ. БОРИСІВ ДІМ.
ВАРТА БІЛЯ ГАНКУ.

Ф е д і р під вікном.
Ж е б р а к. Дайте милостиню, заради Христа!
В а р т а. Іди геть, не можна говорити з в'язнями.
Ф е д і р. Іди, старий, я бідніший за тебе, ти на волі.

К с е н і я під покривалом підходить також до вікна.

О д и н з н а р о д у. Брат та сестра! бідні діти, мов пташки у клітці.

Д р у г и й. Є про що жалкувати? Прокляте плем'я!

П е р ш и й. Батько був злодій, а дітки невинні.

Д р у г и й. Яблуко від яблуні далеко не падає.

К с е н і я. Братіку, братіку, здається, до нас бояри ідуть.

Ф е д і р. Це Голіцин, Мосальський. Інші мені незнайомі.

К с е н і я. Ой, братіку, серце завмирає.

Г о л і ц и н, М о с а л ь с ь к и й, М о л ч а н о в і Ш е р е ф е д и н о в.

З а н и м и т р о є с т р і л ь ц і в.

Н а р о д. Розступіться, розступіться. Бояри ідуть.

Вони входять у дім.

О д и н з н а р о д у. Нащо вони прийшли?

Д р у г и й. А певне, приводити до присяги Федора Годунова.

Т р е т і й. Справді? — чуєш, який шум в будинку! Тривога, б'ються...

Н а р о д. Чуєш? вищання! — це жіночий голос — зайдемо! — Двері заперті — крики замовкли.

Відчиняються двері. Мосальський з'являється на ганку.

М о с а л ь с ь к и й. Народе! Марія Годунова і син її Федір отруїли себе отрутою. Ми бачили їх мертві трупи.

Народ мовчить від жаху.

Чому ж ви мовчите? кричіть: хай живе цар Димитрій Іванович!

Народ безмовний.

К і н е ц ь.

Переклад: Грязнов Олександр Андрійович